

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 103
(18836)

2016 чылдың
сентябрь 6
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

Электроннуг почта:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЫРАККЫ МӨГЕН-БҮРЕНГЕ БАЙЫРЛАЛДАР

Тываның Моол күрүне-биле кызыгаарлажып чыдар Мөңгүн-Тайга кожуунун ыраккы булуну Мөген-Бүрен сумузу тургустунганындан бээр 80 чыл, «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези тургустунганындан бээр 50 чыл оюнуң юбилей байырлалдарын эртен дыштаныр хүннерде калбаа-биле демдеглээннер.

Моол, Алтай Республика-биле кызыгаарлажып чыдар ыраккы Кызыл-Хая суурга болган ийи дакпыр байырлалга Тыва Республиканың Баштыңының урбан-хүлээлгезин түр күүседип турар Ш.В. Кара-оол, Тыва Республиканың Хуралының Даргазы К.Т. Даваа чедип, ук байырлалдарга киржип, уш-ажылга шылгарааннарга Тыва Республиканың Чазаның шаңналдарын чыгып, чылыг-чымчак сөстөрни оларга калалаан.

Ийи үеде 1600 ажыг чурттакчылыг суур Кызыл-Хаяда көдээ ажыл-агыйның 9 аңгы бичии бүдүрүлгелери айкалдап турар. Оларның эң-не улуу күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүрен» болуп турар. Бүдүрүлгениң 50 чылдарда эртен оруу база төөгүлүг.

Ол үеде Мөген-Бүрен сумузуна 796 чурттакчы чон турган. Ооң иштинде колхозчулар 345 кижи. Ынчан чон чүгле колхозка бактаап кирип, ажылдап турган. Мөген-Бүрен 8 чыл школазынга ниитизи-ле 118 оолдар, кыстар өөренип турган. Шыялар алды кижи – шупту ортумаак темниг.

1966 чылда колхозтун малының ба-ны санаарга – сарлык 966 баш, шээр 19000 баш, чылгы 407 баш, 6 те-ве

турган. Ол үеде хуу мал саны эвээш турган. Ынчан төлевир – күш-ажылчы хүннү санаар турган. Ынчангаш ажылчын кижиниң ортумаак шалыңы – 40-70 рубль.

Орук харылзаазы шуут чок. Мугур-Аксы, Бай-Тайга, Кызыл-Биле аргыжарда Моол кызыгаарын таварты эртип турган.

Ам бо хүннерде 1966 чыл биле 2016 чылды деңней көөрге, ажылчыннар саны КУБ-та шупту 166 кижи, оларның иштинде 120-зи малчыннар, аңгы-аңгы 13 техника ажылчын байдалда.

Шупту 27.886 баш мал бар. Суму девискээринде хуу кижилерде 8914 шээр мал, 932 сарлык, 416 инек, 213 баш чылгы бар.

Оон аңгыда 5 арат ажыл-агыйлыг хамаатыларда 2632 хой, 267 сарлык, 44 чылгы мал бар. Ам бо хүнде хуу мал-биле кады КУБ-тун шээр малы – 37669, бода малы – 2785, 416 – инек, 550 – баш чылгы Мөген-Бүрен девискээринде санаттынып турар.

Амгы үеде школада 294 өөреникчилерни 48 башкылар эртем-сургуулга өөредип турар. Оларның аразындан 42 башкы дээди эртемниг.

1966 чылда Культура бажыңына 1 эргелекчи турган болза, 2016 чылда ниитизи-биле 8 ажылчын бар. Делегейде атураагы, Тываның Улустун хөөмейжи Алдын-оол Дакашович Севек бо Культура бажыңына ажылдап, чонунга бараан бооп чораан.

Бо хүннерде Кызыл-Хая суурда уругларның спорт школазы, уругларның уран чүүл школазы, уруглар сады бар. Колхозтун тускай эртемниглери, малчын-нары 1966 чылда малды сүрүп алгаш, эт комбинаттарына барып дужаап турган

болза, амгы үеде Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези сүт болгаш эт продукцияларын боттары бүдүрүп үндүргөш, болбаазырадып турар.

Амгы үениң негелделеринге дүүшкен эт, сүт болбаазырадыр дериг-херекселдери-биле хандырттыглан цехтер күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгези «Мөген-Бүренниң» баазында ажиттыглан. Сүт цегинде 11 ажылчын олут, эт болбаазырадыр цехте 2 олут, кидис кылыр цехте 4 ажылчын олуттарны ажиткан.

Мөген-Бүренге болган байыр-лалдардан фото-чуруктарлыг материалды солуннун дараазында үндүрүлгезинден номчуур силер.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнун тырттырган чуруктары.

Кажан? Каяа? Чүү?

Дүүн

ХҮЛЕР МЕДАЛЬДЫ ЧААЛАП АЛГАН

Францияның Макон хоорайда элээди оолдар аразына хостуг хүрешке делегей чемпионаты доозулган. Сентябрь 3-түн хүнүнде 50, 60, 74 болгаш 95 килограмм чедир деңзиге чемпионаттын алдын медалы дээш аныак мөгелер ортузунга демисел чидиг-чидиг эртен. Аңаа тыва спортчу Кежик Чымба 60 килограмм чедир деңзиге хүлер медальды чаалап алган.

ТӨГЕРИК СТОЛ

Бии-Хем кожуун чагыргазына «Тыва Республикага үрезин өстүрер ажыл-агыйларны сайзырадырының дугайында» төгерик столду эрттирген. Аңаа Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының, кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң тускай эртемниглери болгаш Россияның Көдээ ажыл-агый эртемнериниң академиязының Сибирь салбырының Тывада көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел институтунун эртемденнери киришкен.

Бөгүн

ХУУСАА БЕТИНДЕ

ТР-ниң Баштыңының болгаш РФ-тиң Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларының хуусаа бетинде бадылаашкыннары чоруп турар. Чаңгыс аай соңгулда хүнүнден эрте шилилге кылып, бадылаар эргени республиканың барык 4 муң хире соңгукчулары ажылдап болур эргелиг. Олар дээрже чедери берге суурларның чурттакчылары болгаш ырак-узак турлагларда малчыннар, ивижилер, тайга-таскыл черлерде хонуп ажылдап турар аңчылар, балыкчылар, кат, тоорук чыып ажылдап турар ажылчыннар болгаш алдын тывыкчылары болур.

Даарта

«САРЫГ ШАЖЫН — ҮШКҮ ЧҮС ЧЫЛДА»

Мындыг аттыг Бүгү-делеги чергелиг эртем-практиктиг конференция Кызылда Чазак бажыңының хуралдаар залына 15 шакта ажылын эгелээр. Конференцияның ажылына Тываның Камбы-лама эргелелиниң, сарыг шажын ниитилелдериниң болгаш Кызыл хоорайның өске-даа хөй-ниити организацияларының төлээлери, эртемденнер киржир.

САҢ-ХӨӨ БИЛИГЛЕРИН — ЧОНГА

«Чоннун саң-хөө талазы-биле би-лии ниитилелдин социал-экономик-тиг сайзыралының көргүзүү» деп республиканың эртем-практиктиг кон-ференциясы сентябрь 8-те 9 шакта Тыва үндезин культура төвүнге эгелээр.

БАЙ-ТАЙГА-ЖЫЛАРНЫҢ ТЫВЫЗЫ

Бай-Тайга кожуунче кирер орук аксында дүрзү көстүп келгениниң дугайында хөй-ниити болгаш күрүнө ажилдакчызы Каадыр-оол Бичелдей социал четкиге бижээн.

Аңаа чүгө көргөн-билгенин эвес, шериг баштыңы Субедейниң дугайында база бижээн. Каадыр-оол Бичелдей дыка хөй чылдар дургузунда Субедейниң төөгүзүн өөренип келген болгаш «Субедей эртеми» деп ажилды эртемге кирирер саналдап турган дээрзин немел каалы.

«Бай-тайгажыларның алдын холдарын магадап ханмас-тыр мен. Чоокта чаа кожуунче кирер орук аксынга ийи дүрзү тургузуп кагдылар. Бирээзи—бистиң сурагылы шериг баштыңы, урянхай Субедей-Маадырны. Ол чүгө делегейниң чартын эжелээн ат-алдарлыг шериг удуртукчузу эвес, амгы үедеги безин политиктиг чорудулгаларның эге үндезинин салган сурагылы күрүнө ажилдакчызы-дыр. Ол үениң кайгамчык херээжен кижизи турбаан болза, төөгү-даа турбас, чаңгыс-даа кайгамчык эр кижизи турбас ийик. Субедей-Маадырның кады чурттаан эжин Бүркүтей-Эртин дээр. («Бүркүт» дээр «Эзир» дээн уткалы).

Бүркүтей-Эртин улуг полководчунуң оолдарын кижизиткен, олар адазының адын сыкпааннар. Улуг огу Урянхтай моол шеригниң чанчыны болган, ол дээрге эң дээди шериг эрге-дир. Өске оолдары база шериг талазы-биле улуг албандужаалдыг кижилер болган. Урянхтай ча адар талазы-биле рекорд тургускан, ол согуну 500 ажыг метр черге аткан. Субедейниң чанынга төлөпиг черни Бүркүтей-Эртинениң ээлэни меңээ дыка өөрүнчү болду. Бистиң өндүр улуг иелеривисти, эргим үнелиг кадаларывысты, ынак уругларывысты алдаржыдаалыңар!» — деп, Субедей дугайында Каадыр-оол Бичелдей кыска болгаш чараш сөстөр-биле бижээн.

Каадыр-оол Алексеевичниң бижимелин кожуп кааны дүрзүлери болгаш фото-чуруктары кымның-даа кичээлгеиниң төвүнге артар. Ону кылган шеве-верниң холдары езулуг алдын дээрзин шупту улус эскерген, бай-тайгажылар—«төрзөн булуңунуң езулуг патриоттары». Хөй санның бижимелдерден чүгө ыраажы Борбак-оол Салчак авторнуң адын айтып каан. Ол дээрге Александр Ойдул-тур, ол тыва эки турачыларга чаа тураскаалдың автору болган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый талазы-биле чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң хойжузу Марс-оол Хүлер-оолович ИРГИТ-ТИ шаңнаар.

Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың «Балгазын лесничествозу» күрүнениң казна албан чериниң директору Василий Евсичевич МЫМРИНГЕ, Тыва Республикада арга-арыг ажил-агыйының хоочуну Лариса Дырты-ооловна БАНЧЫКА тыпсыр.

Күш-ажылчы чедиш-киннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Баштыңының—Чазааның Даргазының Өвүр кожуунда бүрүн эргелиг төлээзи Мариса Маадыр-ооловна НАЧЫНГА тыпсыр.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле ачы-хавыяазы, хөй чылдарда чогадыкчы ажилы дээш Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тываның ырының болгаш танцының «Саяннар» күрүнө ансамблиниң директору Уран Владимировна ТҮЛҮШКЕ тыпсыр.

Көдээ ажил-агый талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Малчын» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыны Аңчы-оол Иргитович БУЯНДЫГА, Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң хойжузу Артыш Херлиевич САЛЧАККА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 22 №127

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Өөредилге талазы-биле хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорайда муниципалдыг «№34 «Светлячок» уруглар сады» школа назы четпээн өөредилге албан чериниң директору Надежда Ивановна ДЕМЕНКОВАГА тыпсыр.

Өзүп олар салгалды өөредиринге болгаш кижизидеринге хуу салышкыны болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш «Тыва Республиканың Улустун башкызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының «Национал школаны сайзырадыр институт» күрүнениң бюджет эртем албан чериниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы Галина Михайловна СЕЛИВЕРСТОВАГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 23 №128

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ХУРАЛЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты тыпсырының дугайында

2016 чылдың август 24 №68 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның чаагай чоруу дээш хөй чылдарда эреш-шудургу күш-ажылы дээш, 2009 чылдың сентябрь 8-те Кызыл хоорайның төлээлекчилер Хуралының №134 шиитпири-биле бадылааны Кызыл хоорайның хүндүлүг аттарының болгаш шаңналдарының дугайында дүрүмге, 2015 чылдың сентябрь 9-та Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының №170 шиитпири-биле бадылааны «Кызыл хоорайның хүндүлүг

хамаатызы» аттың дугайында дүрүмге дүүштүр, 2005 чылдың май 5-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының №50 шиитпири-биле хүлээп алдыгын «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң Уставын удуртулга болдурга, 2016 чылдың май 31-де Кызыл хоорайның шаңналдар талазы-биле комиссияның №1-КН протоколунга үндезилээш, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының доктаадыры болза:

1. Тыва телевидениени болгаш радиодамчыдылганы сайзырадырынга улуг салышкыны болгаш хөй чылдарда хөй-ниитичи ажил-чорудулганы дээш 2016 чылда «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты «Тыва» КТРК-ның хоочуну Дыдыл Давааевна СОТПАГА тыпсыр.
2. Кызыл хоорайның чаа хүндүлүг хамаатызынга байыр чедирериниң байырлыг езулалын Хоорай хүнүн байырлаарында дүүштүр эрттирер.
3. Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатыларының делтеринче кирири-биле болгаш «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамааты-

Хөй чылдарда ак сеткилдиг болгаш күш-ажылчы чедиш-киннери Тыва Республиканың Баштыңы Хүндүлел бижи-биле «Тываның гетиктиг Улетпүр Корпорациязы» нинг кызыгаарлаттыг харысы, ниитилелдин чолаачызы Алексей мирович АСТАННИН шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип Ш. КАРА

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 23 №129

Э.К. Хомушуга «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атыпсырының дугайында

Мал эмнелгезин сайзырадырынга ыяазы болгаш хөй чылдарда үр-тү ажилы дээш «Тыва Республиканың ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың ветеринария албанының хоочуну Эртемденер академиясының Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдип алырының Тыва институту» күрүнениң федералдыг бюджет эртем албан чериниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы Амина Мидхатовна СУГО-РАКОВНА, Таңды кожуунуң Бай-Хаакта муниципалдыг бюджет ортумак өөредилге албан чериниң ажил-амыдыралдың айыыл чок чоруунуң үндезиннериниң башкызы Андрей Содунам-оолович ШАРАПТЫ, «Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы №2 ортумак школазы» муниципалдыг бюджет ортумак өөредилге албан чериниң бөлгүм удуртукчузу Ойнаар-оол Салчаквич ЭРЕС-ООЛДУ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип Ш. КАРА

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 29 №132

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агыйы хөгжүдери салышкыны болгаш хөй чылдарда килдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң тарлыг бүдүрүлгезиниң мал чеми бригаданың бригадири Алдын-оол Бичелдей ИРГИТКЕ, Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң хойжузу Дарья Бюрбюевна ИРГИТТИ, Мөңгүн-Тайга кожуунуң «Мөген-Бүрен» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң хойжузу Дан-Хорлуу Сарыг-оолович САГА шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип Ш. КАРА

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 31 №133

Шаңнаарының дугайында

Көдээ ажил-агый талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле «Тываның Энергетиктиг Улетпүр Корпорациязы—Майнинг» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин кол инженер Евгений Анатолевич ЛОБАНОВТУ, «Тываның Энергетиктиг Улетпүр Корпорациязы—Майнинг» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин экскаватор машинизи Сергей Геннадьевич БЛИНОВТУ, Хакасияның магистральдыг электри четкилер бүдүрүлгезиниң «ФСК ЕЭС» АН-ның филиалының магистральдыг электри четкилериниң Тыва районунуң начальниги Федор Иванович РЕХТИНИИ, «Тываның даг-руда компаниязы» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин Чадаана участогунуң электрокачкачызы Тевек Николаевич ОНДАРНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип Ш. КАРА

Кызыл хоорай
2016 чылдың август 31 №134

зы» аттың дугайында дүрүмге дүүштүр, 2005 чылдың май 5-те Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының №50 шиитпири-биле хүлээп алдыгын «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң Уставын удуртулга болдурга, 2016 чылдың май 31-де Кызыл хоорайның шаңналдар талазы-биле комиссияның №1-КН протоколунга үндезилээш, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының доктаадыры болза:

4. Бо доктаалды «Тыва Республиканың Кызыл хоорай» хоорай округунуң тус чер бот карылга органның алуунуң сайтызынга парлалыг.
5. Бо доктаалдың күүсүн зинге контролду Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралы даргазының оралакчызы Лопсанга дагзыр.
6. Бо доктаал аңаа ат салышкыны болгаш хөй чылдарда хөй-ниитичи ажил-чорудулганы дээш 2016 чылда «Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы» атты «Тыва» КТРК-ның хоочуну Дыдыл Давааевна СОТПАГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип Ш. КАРА

• Улуг-Хем: кожуун Наадымы-2016

АЛДАР-АДЫН МӨҢГЕЖИТКЕН

Улуг-Хемде кожуун-нар аразының медицина төвүгө эмчи Арыш-оол Балганның адын тывыскан. Бо чылдың октябрьда Улуг-Хемде кожууннар аразының медицина төвү (Улуг-Хем кожууннуң эмнелгези) бодунуң 85 чыл билейин демдеглээр. Амгы де ооң төөгүзүндө чугула айныптып келген. 2016 чылдың октябрь 4. Ол хүн эмнелгеге РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи Арыш-оол Балганның адын ты-скан. Кижиниң хуу адын эмнел-албан черинге тывысканының республикада эң баштайгы тават-тазы бо болган.

Тываның Баштыңының хүлээгин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол ол хем-те хүндүлүг аалчы кылдыр паткан. Ол ышкаш Арыш-оол Балганның коллегалары, медиктери, эш-өөрү хөй болган. **Алевтина Сиразитдинова, коллег эмчи:** «Арыш-оол Тюлюшевичи-студент чылдарымдан-на чыгыр мен. Томскиниң күрү-ниң медицина институтун-кады өөренип чораан бис. Чан-на ол бодунуң кижизиг, күлдүг болгаш быжыг чоруу-те ылгалып турган. Бистиң чивисти мынчаар онзалап демдеглээр таварылга бир дур болуп тур. Красноярскиниң онкология диспансеринге Кры-ловскийниң адын тывысканын-тир бис, республикага ындыг-те турбаан. Ол дээрке күш-ылга, эмчиниң мергежилинге хүткел-дир. Балганның кол-

легалары, бистер, ону хүлээп ап, өөрүп тур бис».

Кадык камгалалының хоочунуң адын мөңгө-жидериниң дугайында шиитпирни рес-публиканың Чаззаа бо чылдың августа хүлээп алган. Арыш-оол Балган Тыва АССР-ниң алдар-лыг эмчизи, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи чораан, ол «Күш-ажылчы шылга-рал дээш» медаль-биле шаңнаткан. Улуг-Хемниң төп кожуун эмнелгезин 18 чыл дургузунда — 1981 чылдың майдан 1999 чылдың июльга чедир удуртуп келген. Шагаан-Арыг эмнелгези Тываның баштайгы эмнелгеле-риниң бирээзи ол, ону

1931 чылда ажиткан.

Кол эмчиниң албан-дужаа-лынга Арыш-оол Тюлюшевич бодун харысалгалыг, бил-диги, мерген угаанныг удур-

чогумчалыг звес кожуун бо-луп турган. Арыш-оол Тюлю-шевич республикада эң күштүг фтизиатрия албанын тургузуп шыдаан. Медицина албан черле-рин сайзырадырынга салышкы-ны, медицинага чедишкенин дээш Арыш-оол Балганның ады кадык камгалалдың төөгүзүгө мөңгези-биле кирер уjurлуг деп, Тываның Баштыңының хү-лээлгезин түр күүседип турар Шолбан Кара-оол демдеглээр. Хүндүткелдин демдээр аңаа көргүзери — төөгүнүң чөптүг чоруу-дур.

Хоочунуң уруу Айлана Бал-ган адазының адын ол эмнелгеге тыпсыр дугайында эгелээшкн үндүргеннерге, ол эгелээшкнни деткээни дээш республика Баштыңыга өөрүп четтиргенин илергейлээр. Ооң амыдыралы аныяктарга эдерер үлгөр болур уjurлуг деп санаан. Бодунуң чону дээш бүгү назынында ажил-дап келген кижиге хүндүткелди көргүзүп турары бо.

БАЛГАН АРЫШ-ООЛ ТЮЛЮШЕВИЧ
«Отличник здравоохранения СССР»,
«Заслуженный врач РСФСР»,
С 1976 г. по 2004 г. работал в Улуг-Хемской центральной районной больнице, из них 18 лет — главным врачом.
Внёс большой вклад в развитие здравоохранения Улуг-Хемского кожууна в Республике Тыва.
Его заслуженный врач:
«Чонга бараан бодуру - чолдун экизи»
«Служение народу - лучшая участь»

тукчу кылдыр көргүскен. Ооң ажилдап турган үезинде Ша-гаан-Арыг хоорайга эмнелге комплекзиниң тудуу доозулган.

Владимир Данжилов, Улуг-Хемде кожууннар аразының медицина төвүнүң салбыр эргелекчизи: «Чаа Шагаан-Арыгның эмнелгезинге Арыш-оол Тюлюшевич баштайгы кол эмчи турган. Ол сырый демниг болгаш бедик мергежилдик кол-лективти тургузуп шыдаан. Ол эмчи-даа, кижиде талазы-биле кайгамчык чоруун көргүзүп чораан. Бо эмнелгеге Арыш-оол Балганның адын тыпсып тура-рын шын шиитпир деп бодаар мен».

Арыш-оол Балган мергежили-ниң аайы-биле фтизиатр кижиге. Туберкулез аарының көргүзүүн кызыларының талазы-биле хөй чүүлдерни кылган. Ол үеде бо айтырыг талазы-биле Улуг-Хем

Альфия Чадамба, Улуг-Хемде кожууннар аразының медицина төвүнүң кол эм-чизи:

«Бистиң эмнелгевисти эде адап турарын чоргаарал-биле хүлээп ап тур бис. Арыш-оол Тюлюшевич эмнелгени 18 чыл дургузунда удуртуп келген. Ол эки организмде, эки кижиге болуп келген. Санитаркалардан эгелээш бүгү ажилдакчыларның ажил-амыдыралының айтырыг-ларын ол чогуумчалыг шиитпир-леп чораан. Кижилерге хумага-лыы аажок болгай. Ооң адын чоргаарал-биле эдилээр, ооң тургускан чаңчылдарын улам-чылаар, эмнелгени сайзырадыр болгаш кижилерге эмчи дузазын шынарлыг кылдыр чедирер бис».

Бистиң корр. ЧУРУКТАРДА: юбилейни демдегеп турары.

Улуг-Хем кожууннуң Наадымы кожууннуң су-муларының ажил-ишчи-лериниң чыскаалы-биле эгелээр. Чыскаал езугаар сумулар трибуна мурну-биле эртерге, сумунуң мур-накчыларын алгап-мактап эртип турду.

Торгу маңнык чаткан

ышкаш,

Тоолда дег чурумалдыг

Тараа тарыыр

делгемнерлиг

Таңды эдээ Торгалымны — деп, башкарыкчы шүлүктевишаан чыскаалда мурнакчылар С.Т. Санчы, Т.Т. Доржу, А.Д. Сен-ди, В.Д.С. Долума, А. Ортаа, О.С. Санчы оларны адаарга, торгалыгжылар холун чайып, «ураалап» эрти. Ынчалдыр суму бүрүзүндө чыскаалга келгеннер ат-алдарлыг чаңгыс чер-чурттугларының аттарын алгап-мактаан шүлүктөргө адаа-биле чыскаалга эртип, байырлап-биле көрүкчүлөргө байырын чедирип эрткеннер.

Байырлыг чыскаал соонда Мерген Анай-оол болгаш ко-жуун чагырганың даргазының албан-хүлээлгезин түр күүседип турар Андрей Бойбу чыылган-нарга байыр чедирип, Наадымны ажитканнар.

РФ-тиң, ТР-ниң Күрүне гим-нери чангыланган соонда, Тыва Республиканың Баштыңының хүлээлгезин түр күүседип турар

ТӨЛЕПТИГЛЕРНИ ШАҢНААН

Ш.В.Кара-оол улуг-хемчилерге байыр чедирип чүве чугаалааш, күрүне шаңналдарын тывыскан.

Тыва Республиканың Дарга-зының өөрүп четтиришкенин Э.Самбууга, А.Доспанга чарлаан. Тыва Республиканың Чаззааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле О.М.Сундуйну, М.Шактар-оолду, О.Санчыны, Т.Дамдыны, А.Сарым-оолду шаңнаан.

«Тыва Республиканың өөр-дилгезиниң алдарлыг ажилдак-чызы» хүндүлүг атты Пионер Ховалыговна Даңзы-Белекке, «Тыва Республиканың Улустуң башкызы» хүндүлүг атты Вя-чеслав Мареевке тывыскан. «Шынчы чорук болгаш ынак-шылы дээш» деп медаль-биле Хурагандай Донгакович биле Дандыш Кыргысовна Биче-оол-дарны шаңнаан. Ажил-агыын хөгжүдөр талазы-биле акша деткимчезиниң сертификат би-жиктерин база элээр кижилер-ге тывысты. Шаңналдарның төнчүзүндө 2015 чылда респу-бликага сиген кезер талазы-биле чемпионнаан Эйлиг-Хем сумузуңуң сиген кезикчилериниң командазы сумузуңга МТЗ тра-кторну чаалап берди. Ажил-ишчи эйлиг-хемчилер тракторун мунуп алгаш, хүндүткелдин долганды-рыын кылды.

ХҮРЕШ КАНДЫГ-ДАА БАЙЫРЛАЛДЫҢ КААСТАЛГАЗЫ

Улуг-Хем кожууннуң Наадымының хүрежинге ТР-ниң ийи Арзылаң мөгези, үш Начын мөгелер киришкен.

Мөгениң майы кадырык. Улуг-Хемниң шыырак мөгези Экер Кыргыс бир дугаар салыгда-ла, Тываның Начын мөгези Алексей Монгушка таварышкаш, балдыр-латкаш, октадыпты. База бир шыырак мөгө Аңгыр Кууларны Чөөн-Хемчиктен Шолбан Монгуш октап каапты. Арзылаңнар: Сай-ын-Белек Тюлюш, Маадыр Мон-гуш боттарының онаан октааш, дараазында салыгже кирдилер. Хүрежин сонургап, хайгаарап орган мөгөм Саян Дыдый-оол Би-Хемден Владимир Шабалинни чая туткаш, октап каапты. Субудай Шойдун Аржаан Дан-зывааны хостуг хүрештин «пи-столет» дээр аргазын аягылап октааш, дараазында салыгже кирди. Хүрешке 41 мөгө кириш-кен болгаш бири салыг соонда, мугурлаашкын хүреш эрти. 5 эжеш мөгелер хүрешкен соонда, 16 шыырак мөгелерниң санынче А.Серин, Ш.Серээ, Ш.Монгуш, А.Тун, С.Дыдый-оол кирди. Саян Дыдый-оол бо салыгга бодундан оранчок узун Аржаан Кыргыска таварышкаш, буттааш октап алды. Ак-Туругдан бо мөгениң хүрежин чарашсынып, «аарып» олурумда, ол дараазында са-лыгга Субудай Шойдунга тава-рышкаш, хостуг хүреште дээрбе (мельница) деп арга-биле окта-дып алды. Чоннуң ынак мөгези Маадыр Монгуш Чөөн-Хемчиктен аныяк мөгө Шолбан Монгушка

октадып алды.

Сес шыырак мөгениң хүрежи эгелээр. Арзылаң мөгө Сайын-Белек Тюлюшке Э.М.Куулар таварышкаш октадып алды. Арзылаң мөгени октаан Шолбан Монгуш Алексей Монгушка аш-тырган. Шолбан Серээни Сыл-дыс Узун-оол октаан. Шагаан-Арыгның оолдары Субудай Шойдун биле Айдың Монгуштуң хүрежи Айдыңның тиелелгези-биле доозулган. Сөөлгү салыг-га бот-боттарының онагларын октааш, Сайын-Белек Тюлюш биле Айдың Монгуш таваржы берди. Көрүкчүлөр Айдың дээш «аарып», арга-сүмезин кадып, «чүгле хончу кирбе» деп олут-тарындан алгырып турдулар. Ынчап тургаш-ла, Айдың хон-чуже киргеш, Арзылаңга чая иттирипти. Чогум хончулааш, Айдыңны көдүрүпкеш, Сайын-Белек будун эпчок баскаш, уjur часты. А тыва хүрешке часка-нын-даа, арга аягылаанын-даа санаар звес. Маңаа эң кол чүве тиелелге. А тиелелгени база катап Сайын-Белек Тюлюш чаа-лап алган.

Тыва хүреш сөөлгү үеде дыка-ла нептереп, сайзыраан, улуг мөгелерге удур аныяк мөгелерниң хүрежи дидим, ча-раш болгаш бир-ле манаваан түңнелдерни көргүзүптер апарганы өөрүнчүг. Улуг-Хем кожууннуң Наадым хүрежинге Арыскандан хоочун мөгө Ми-хил Норбу кончуг чараш де-вээш, аныяк мөгелерге үлгөрин көргүскенин демдеглээр чугула.

Айлаң ДАРЖАА.

•ТЕРЕ-ХӨЛ КОЖУУН: ДҮҮН, БӨГҮН, ДААРТА

Тере-Хөл кожуун 2002 чылдың сентябрьда кожуун кылдыр аңгыланым тургустунган. Республиканың эң-не аныак кожууну. Улуг назылыг кижилер шаанда алдын Тере-Хөлүм дээш хөлчок чүдүүр чорааннар. Ооң утказы хөлчок ханы. Ынчангаш кожууннун төөгүзүнүн, амыдыралының, ажил-агыйының дугайында таныштырып көрейн.

ТӨӨГҮДЕН КАШ ОДУРУГ

Тере-Хөл кожууну – Тываның эң-не ырак булуңунда турар. Кожуун Моол кызыгаарының чоогунда кожа чыдар. Ынчангаш улуг назылыг кижилер моол дылды дыка эки билерлер. Долгандыр каас чараш чурумалдыг тайгалар бүргээн. Төвү болур Кунгуртуг суурже кирип олурда, чеди чүзүн мал-маганы чаптылып оъттаан, кайгамчык чараш оран. Тере-Хөл кожуунун Тываның чамдык кожууннарында чон аажок сонугаар, барык-саар дээр. Улгады берген улус безин: «Кунгуртуг дээрже Тожу бө?» – деп айтырлар.

Тере-Хөлдүн ортузунда төөгүнүн шивээзи Пор-Бажың бар. Пор-Бажың Россия Федерациязының тускай камгалагында кирип турар. Тыва, орус, даштык дылдарда шивээзин, хөлдүн дугайында номнарны үндүрген. Москвадан эртемденнер, Россияның аңгы-аңгы хоорайларындан студентилер, Россияның Президентизи В.В. Путин, Россияның камгалап сайыды С.К. Шойгу, Тываның Баштыңының хүлээлгезин түр

күүседир турар Ш.В. Кара-оол дээш, черле кайыын-даа аалчылар Пор-Бажыңны шинчилеп келбээн дээр. Олар хөл ортузунда шивээни канчап тудуп каанын чарашсынып, магадап ханмастар. Россияда болгаш даштыкы чурттарда Пор-Бажыңны ады алгап тараан.

Тарыс деп чайгаар бүткен изиг аржаанывыска база кайыын-даа кижилер кадыкшылын экижидип, төлденмес улус төлденип, чартыктаан улус даянгыжын октап-каш, чоруп турган болгай. Бояй деп малгаштыг аржаанывыс сөөк-даякка, Пештей аржаанны ижерге, ижин-баарга эки. Тайгатаңдызында кат-чимис, тоорук, эм-оъттар, балык-байлаң, аң-мең-биле бай оран. Бистиң чон тыва улустун езу-чаңчылдарын утпааны өөрүнчүг. Чижээ, тайгаже аңнап чораанда, хөйүнү төтчеглевес, балык-байлаңны хөйүнү тутпас, кежээ ак аш-чем, мал-маган үндүрбес, чем сунарга ийи адыжы-биле алып, аалчылар кээрге, хавын албан дүптээр, аяк-саваның иштин дүптээр дээш оон-даа өске.

ДЕМНИГ ИШТЕ

Амгы үеде Тере-Хөл кожуунун баштыңы, Төлээлекчилер хуралының даргазы Чечена Михайловна Дудуп, Тере-Хөл

Алдынай Мергеновна Хертек
"Аныак өг-бүлөгө — кыштаг"
төлевилелдин киржикчизи.

Саяна Чусуковна Чигжит —
сарлыкчы ("Балыктыг" КБК).

кожууннун чагырыкчызы Орлан Александрович Монгуш, социал политика талазы-биле оралакчызы Лилия Чоодуевна Багай-оол, Шынаа сумузунун баштыңы Франческа Ивановна Бадыраа база Шынаа сумузунун чагырыкчызы Аян Михайлович Дудуп кожууннун хөгжүлдери, сайзыралы дээш байырлалдардан, төлевилелдерден, программалардан чыда кагабайн, демниг күженишкенин ажилдап турарлар.

Өскүс уругларга ийи аал чурттаар бажыңны туткан. Чаа «Хаан-Тайга» аттыг алды чүс олуттуг стадионну, спорт залды, октагынган ийи каат тудууну, чагырганың чаа оран-савазын туттургаш, аалчылар бажыңы, чунар-бажыңны, школага малчыннар уругларынга чунар-бажыңны, субурганы, «Ойна» артели-биле дугуржулга езугаар суурже орукту эде кылып дооскан.

ажыл-агыйын хөгжүдери-биле хуу сайгарлыкчылар Түмен Михайлович Чыпсынга, Алдынай Александровна Бегзиге берген. Балык ажил-агыйын хөгжүдери-биле Никитин Олегевич Доржаага база Аяна Аян-ооловна Имажапка (Тарыс аржааны) миллион ажыг рубльди тускайлап берген. Арага-биле демиселди чорудар кылдыр май 13-те шийтпирни хүлээп алгаш, шыңгы ажилдап эгелээн.

Чурттакчы чоннун саны — 2129, өрегелерниң саны — 468. Школада өөреникчилерниң саны — 321. Кожуунда 4 суму бар: Шынаа, Каргы, Эми, Балыктыг. Хууда малчыннарның база малчыннарның ниити саны — 85. Тере-Хөл кожууну мал ажил-агыйлыг. Бода малдың саны — 4117, шээр малдың саны — 4344, чылгы малдың саны — 1640, сарлыктың саны — 441. Кожуунда албан черлери: уруглар сады, школа, эмнелге, уругларның

уран чүүл школазы, уругларның социал хандырылга төвү, клуб, пекарня, кожуун болгаш уруглар библиотекалары, ажил чоктар төвү, мал тарылгазы кылыр төп, ОБЯ-ның кожуунда эргелели, суд, прокуратура, арга-арыг даамалы, метеорология станциязы, бензин кудар станция база 11 садыг ажилдап турар.

Кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи Нелли Белек-ооловна школа, уруглар сады-биле сырый харылзаалыг ажилдап, башкыларга арга-дуржулгазын дамчыдып, демниг ажилдап турар. Бо чылын он дөрт өөреникчи ортумак школаны дооскан, оларның алдызы дээди өөредилге черинче, сези ортумак өөредилге черинче кирген. Школаны дооскан өөреникчилер аңгы-аңгы өөредилге черлерин дооскаш, аныак кадрлар бооп, төрзэн суурунда кээп ажилдап турары өөрүнчүг. Кунгуртуг ортумак школазының директору Чечен Халбааевна Найдан «Билигниң шынарын бедидери» деп кол сорулга-биле ажилдап турар.

Хууда сайгарлыкчы Никитин Олегевич Доржа республика чергелиг аңгы-аңгы делгелгелерге киржип, балык-байлаңны садып-саарып, шаңналдыг черлерни ээлеп турар. Кожуунда салым-чаянның улуг-биче кижилерниң саны хөй. Михаил Дудуп аттыг культура төвүнге янзы-бүрү хемчеглер, мөөрейлер солун, бедик деңгелге эртип турары — удуртукчузу Омак Анатолийевич Магбынның билдиги удуртулгазында. Чоокта чаа республиканың Наадым байырлалына хуу сайгарлыкчы Алдынай Мергеновна Хертек «Эң-не эки өг» дээш Хүндүлүг бижик-биле шаңнаткан. Наадымның чемпиону — Саяна Чусуковна Чигжит («Балыктыг» КБК) сизен кезер машина-биле шаңнаткан. Ол дөрт чүс ажыг сарлыкты өстүрүп чоруур. Владислав Доржиевич Мунзук, Орлан Иванович Найдан — Наадымның мурнакчылары бооп, моторлуг хирээлдер-биле шаңнатканнар. Байырлалдың делгелгелери, хоочун малчыннар Анай-оол Иванович, Най-оол Иванович, Артур Чигжитович, Геннадий Васильевич, Борис Борисович идепкейлиг киришкеннер. Кылдыгын ажилдар хөй, аңаа өөрүвес аргажок. Кожуун өглер мөөрейинге үшкү черни ээлээн. Бистиң кожуунууска Тываның Чазааның база ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) деткимчези аажок улуг.

АЛДЫН ТЕРЕ-ХӨЛҮМ

Тарыс аржаан

ДЕТКИМЧЕ КӨСКҮ

Тере-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Орлан Монгуш:

— Бо хүннерде кожуунда байдал бүгү талазы-биле таарымчалыг. Хар улуг, соок, узун кыш болду, ындыг-даа болза шупту албан черлери үзүктел, үрелиишкин чок ажилдаан, мал хүр кыштаан. Малдың чаш төлүн камгалап, карактап турары эки. Мал бажы шаа-биле өзүлделиг, экономиктиг санаашкыннар-биле алырга, кожууннун бир чурттакчызынга 2 аът, 2 инек база 2 хой онаажып турар. Шээр малдың баш саны сөөлгү чылдарда эвээжээн. Ону өстүрер талазы-биле хемчеглер алдынып турар. Ылаңгыя «Аныак өг-бүлөгө — кыштаг» деп губернатор төлевилели аңаа улуг идиг болуру магатчок. Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле дөрт сумудан аныак өг-бүлелер 800 баш аныак төрүүр хойну кожуун девискээринче кирип, тус-тузунда чаа чараш кыштагларны тудуп кылган. «Инек — чөмгөрикчи малым» деп губернатор төлевилелин таварыштыр 12 өг-бүлө аныак хунан инектерге чединген. Деткимчени алган өг-бүлелерниң кызымаккай чоруундан ажилдың үрө-түңнелдери чоокку чылдар-

да көстүп кээр ужурлуг. Чагыргазының талазын төлевилелдерни деткиир тодаргай хемчеглер алды Шупту киржикчилеринин дөстүлери өй-шаанда дужа практиктиг дузаны көр болгаш ырак-чоок кожуун садып алдыгын мал-мөңгү сөөртүлгезин организ кывар-чаар материалдар дузалаан.

Бо хүннерде мал чөмөгү белектели кидин түлүк. Тере малчын коданнар баш суурнун мал ажил-агыйын өг-бүлелери шупту сизилдезинде хаара тутту. Кожууннун планы 1200 болза, ол 80 хуу күүсетт. Сигенниң дүжүдү чөмөгү Кожууннун мал чөмөгүнүн фондузун тургузары албан организацияларны аңаа конкурс чарлатты. Чүгүле агаар-бойдустун ырымча чок байдалдарына саадаашкын болуп таварышты. Организацияларның оң чүүлү четтир. Ынчангаш таглаашкынга белеккелди айтырыглары адалталып деп болур. Социал ады объектилеринде септелге адалталып турар. Уруглар черлери чаа өөредилге черлери эгелээт.

Тере-Хөл кожууннун бажыңга чүүлү, ажил-агыйын угуланышкыны — чуртта чоннун аңаары, балыкты база тайганың эм үнүштерин мөөгүзүн, тооруун чыып, амралыга ажыглап билири-дүзү.

Ынчангаш Тываның Чазааның сүмезин өөренип көргөш, чөмөгүнде ажил-агыйын деткимче кожуун чагыргазы тудура доктаал-саавыры хүлээп алыр. Сумулар чагырыкчылары чонга бойдустун байлаанын амыдыралына деткимче кылып белектеп алырынга дүжүдү көргүзөр даалгаларны бертир.

Бо хүннерде кол сорулгаларымыс:

- кыштагтаашкынга белеккелди шынарлыг доозуп, кыш организастыг эки эртери;
- школаның хүреш залын болгаш муниципалдыг аалчы бажыңны тудуун доозуп, ажыгдалга кириери;
- кожууннун электрлиг станциязын чаартыры-биле 2 дизель агрегаттарын садып ап, ажыгдалга кириери;
- Тыва Республиканың Чазаа болгаш өске-даа күрүне алды черлери-биле кады ажилдажылганы күштелдирип, чылды ажил агыйжы чедишкенин-биле доозар.

Уран СОМ
Кунгуртуг сууру
Владимир ЧАДАМБАНЫҢ тырттырган чурукта

«ШЫННЫН» почтазындан

ВОЖАТЫЙ – ПИОНЕРЛЕРНИНҮД УДУРТУКЧУЗУ

• Хоочуннар аравыста

Мен, Бызытпаа Светлана Тюлюшова, 1950 чылда Алдан-Маадыр сумузунга албан-хаакчы өг-бүлөгө төрүттүнгөн мен.

Ачам, Тюлюш Кенденович — тускай эртемниг мал чорукчу. Ол Улуг-Хемниң Хайыра-чурттуг. Авам Зоя Дивиижик-овна Суваң — башкы. Ажылчын азымнар Алдан-Маадыр школазындан эгелзэн. Ачам үеде көдзэ ажыл-агыйның эртемниглерин өске чер-ге арга-дуржулга солустуруп кылдадып чорудуп турганын-а Улуг-Хем кожуунунуң Ак-Туруг, Хем-Хемниң Берт-Даг сумузунга эртемниң аайы-би-е ажылдап чораан. Мен өг-бү-лениң беш ажы-төлүнүн улуу шору билер мен. Ачам күүрежир, мөгө кижилер, ынчангаш «Доржу» деп адаар. Бо-хурешкеш, шаңналдыг чер-ни ап, шүгүлүп чораан.

Авам Зоя Дивиижик-овна Улуг-Хемниң Ак-Туруг школазынга, Тес-Хем кожуунуң үс өөредилгезиниң килди-ге методистеп, Берт-Даг школазынга башкылап база күүнүн улус арат төлээзинге кыдып ажылдап чораан. Ал-дан-Маадыр ортумак школазын-а ажылдап тургаш, хей-ниити-директору Түмен-Байыр Арын-оолович Ооржак ажылга бисти хүлээп алган. Баштайгы дээр-зинде сүрээденчиг-даа, дүвүр-е-даа турдум. Башкылар коллек-тивни кончуг-ла эки улус болган. Ылаңгыя меңээ, хып дээн аныяк кижиге, башкылар арга-сүмезин берип дузалажы бээр, тура-со-руум, хей-аадым көдүрүлп эгел-зэн. Сентябрь 1-де школаның директору Түмен-Байыр Ооржак мени школаже келдирткен. Ын-чан өөредилге системазында белеткел «а», «б» класстарны

кижилер болуп ажылдап чору-урлар. Светлана, Серенмаа, Дина, Дадар олар авазының соон салгап башкылар болган, а Виктор ачазының изин истеп, мал эмчизиниң дээди эртемниг чедип алгаш, Сүт-Хөл кожуунуң көдзэ ажыл-агый эргелелинде ажылдап чоруур.

Мен 1964 чылда Самагалдай ортумак школазынга, 1965-1968 чылдарда Берт-Даг ортумак школазынга өөрөнгөш, ол шко-лага уран чүүл көрүлдизинге тан-цылап, Моолдун Убса-Нур аймак-ка көрүлдөгө танцылар күүседип, аян-чорукка киржип чордум. Школаның өөреникчилериниң комсомол эге организациязының секретарына 9-10 класстарга тургаш ажылдап турдум. Ол-ла школаны чедишкенин дооскаш, Кызылдың эмчи училищезинге өөренип кирип алдым. Ынчал-за-даа амыдыралга дески чүе-чок болгай. 1968 чылда ачам Берт-Дагга чок болган. Авам бичии дуңмаларым-биле арткан. Ийи дугаар дуңмам Серенмаа 8 классты дооскаш, ол-ла чылын Кызылдың башкы училищезинче өөренип кирип алган. Ам канчаар, өөредилгемни каапкаш, авам-ның чанынга башкылап ажыл-дай берген мен. Авамның арга-сүмези-биле үшкү класчыларны өөредип доостурдум. Бичии дуңмаларым Серенмаа башкы училищезинде, Дина, Дадар өөреникчилер, а Герман 6 харлыг.

Чер аразы ырак, харылажы-ры берге боорга, улуг даайывыс Өктөк-оол Монгуш бисти Алдан-Маадырже 1969 чылда көжүрүп алган. Мааа келиривиске школа директору Түмен-Байыр Арын-оолович Ооржак ажылга бисти хүлээп алган. Баштайгы дээр-зинде сүрээденчиг-даа, дүвүр-е-даа турдум. Башкылар коллек-тивни кончуг-ла эки улус болган. Ылаңгыя меңээ, хып дээн аныяк кижиге, башкылар арга-сүмезин берип дузалажы бээр, тура-со-руум, хей-аадым көдүрүлп эгел-зэн. Сентябрь 1-де школаның директору Түмен-Байыр Ооржак мени школаже келдирткен. Ын-чан өөредилге системазында белеткел «а», «б» класстарны

башкылаарын саналдаан.

Инек, пар чылдыг бичии, кур-зукпайларны өөредип эгелзэн бис. Шупту малчыннар уруглары, оларның өөредилгеге сонургак, чүткүлдүг, кызымак деп чүвезин. Чаптап, чарашсынып, кээргеп, көгүдүп-даа тургаш, өөредип турдус. Авам Зоя Дивиижик-овна Суваң-биле мээң ынчангы өөреникчилеривис шупту дээ-ди эртемниг, албан-хаакчы-лар. Республиканың янзы-бүрү булуңнарында ажылдап-чурттап чоруурлар. Ам олар кырган-ава, кырган-ача апаргылааннар.

1973-1976 чылдарда Кызыл-дың башкы училищезиниң хүн-дүскү салбырынга эге клас-тар башкызы кылдыр өөренип дооскаш, ынчан Чөөн-Хемчик кожуунуң район эргелекчизи Орус-оол башкы мени Алдан-Маадыр ортумак школазынга пионер вожатыйлаары-биле ажылдадып чоруткан. 1976-1991 чылдарда 15 чыл иштинде пионер вожатыйлап ажылдап келдим. 1976-1983 чылга чедир «Олег Кошевой» аттыг пио-нер дружиназы турган. А 1983

чылда Алдан-Маадыр орту-мак школазының дружиназын «Самбажык» кылдыр эде адаан. Хосталга дээш тура халыш-кан алдан-маадыржыларның удуртукчузу «Самбажык» деп адывысты дружина эки ажыл-херектеривис-биле бадыткаан бис. Дружинавыстың ажылын ынчан ВЛКСМ Төл комитетиниң В.И. Ленин аттыг пионер органи-зациязы удуртуп турган. Пионер-жи символдарлыг, ритуалдар-лыг, дружина Чөвүлели туктук турган. Дружина Чөвүлелиниң чыыштарының байырлыг чыс-каалдарына отрядтарның тук-тарын, атрибуттарын пионер вожатый хүлээдир. Пионерлер кызыл галстуктарлыг, отряд бүрүзү горнунг, барабанныг, формалыг, ылгавыр демдектер-лиг боор. Пионер организация-зынга 9-10 хардан 14-15 хар чедир назылыг уруглар бак-таап турар. Октябраттар дээр-ге пионерлерниң даалгазын күүседир дуңмалары.

Вожатый дээрге удуртукчу, кижизидикчи, аныяк пионер-лерниң организатору. Ол кончуг

харысалгалыг, хүндүткелдиг комсомолчу даалга-дыр. Дружи-наның улуг пионер вожатыйы комсомолчу азы коммунист, тус-кай ортумак азы дээди эртемниг албан-хаакчы болур.

Пионерлерниң штавы — пионер өрээли. Пионер өрээ-линге дружина чөвүлелиниң кежигүннери, отряд вожатый-лары, даргалары, пионер ажы-лынга методиктиг сүмелер-биле таныжып, пионержи ритуал-дар-биле ажылдап чыгырлар. Эң эки утка-шынарлыг дерит-тинген пионер өрээли дээш «Самбажык» аттыг дружинавыс «Үлгерлиг» деп ададып, 1-ги черни чаалап алган бис.

Дружина чөвүлелиниң кежи-гүннеринге 17 кижилер составтыг пионерлер, комсомолчулар ки-рип турган. Аңаа класс коллек-тивтеринден эки өөредилгелиг, сагылга-чурумнуг, организа-кчы, харысалгалыг өөреникчилер кирип турган.

Дружина чөвүлелиниң кежи-гүннери Алдан-Маадыр совхоз-туң партия болгаш комсомол эге организацияларының хуралда-рынга горн, барабан, туктук бар-гаш, мал-чер ажыл-агыйының мурнакчыларына салют берип, байыр чедиришкенин кы-лып турганнар. Соңгулдаларга хүндүлүг патруль болуп салют бээрлер.

Школаның комсомол эге органи-зациязы-биле 8-9 клас-тарның пионерлери комсомолга киреринге белеткенип, ВЛКСМ-ниң Уставын шээжилеп, ында комсомолчунуң эргелерин, хү-лээлгелерин шиңгээдип база делегей картазында чурттарның политиктиг, экономиктиг байда-лын өөренип турганывыс ам-даа меңээ уттундурбас. «Тимуржу-лар» деп маршрутка суурда улуг назылыг хоочуннар, инвалид-терге ыяш чарып, суг узуп берип, бажың-балгадын чугайлап, ары-лап берип, тараа, картофелин ажаажып, дузалажып берип турдус.

Светлана БЫЗЫТПАА.

Алдан-Маадыр суур.
Шончалай ХОВАЛЫГНЫН
тырттырган чоруу.

Номчукчуларның саналдары

ТЕРЕҢ СУГНУ КАНЧАП КЕЖЕР...

Дажып баткан хем. Да-ый берген хемни каракка уруптарга коргунчуг-ла. Истиң Кара-Хөл сумузунуң урттакчыларының «улуг өр»-биле аргыжып кежер емивис Дажы-ла болгай. О июнь айның дургузунда үргүлчүлөдиг, суггур, ак кындан хемивис дажып эге-Огар суу дажый бергенде кежери берге. Кажан суг турда, машиналарга болгаш маганныг чадаг улуска ону алыры болдунмас.

Айгы үеде каттаар дээн улус сүзер ужурга таваржыр. Дажы хемивисти эртен аргышкан машиналар дедир сөөртүнчүп алгаш рлер. Суурнуң адаанга кел-ла, долгажып-ла эгелз-Ол ынчаар сөөртүнчүп

тургаш, улуг-биче машиналар үрелиишкенинге-даа таваржып турар.

2014 чылда үерлеп тур-ганда, суурнуң чагырыкчызы турган Долбан-кыс Танововна Хертек үерленген көвүрүглерни кожуундан болгаш Чазактан-даа келген даргаларга көргүзүп шаанга кирген. Ынчалза-даа көвүрүглер септелгезинге чурт-такчылар эвээш, үш-дөрт аал турар черлерниң көвүрүглерин кылгаш, кызыгаарлап каап-кан. Дажы хемни кежир ыяш кажаалыг көвүрүгден туттуруп каан болза дээн хей-ле чоннуң күзели боттанмай барган. Хем шапкын, чаңгыс талазында оңгарланып каан оңгул-чиңгил. Кыжын суг болза кадыр элдер дошталып каанда оон бадарга тайгыр, улустуң хол-буду-даа

сыйылгы дег. Чок болза оода ону дескилей трактор-биле үстүрүп берген болза, дескиле-ни-даа бергей. Бо чазын бистиң амгы чагырыкчывыс ону дес-киледип каан болза, чүгээр турган ийик. Бо бүгү чүүлдер суму чагыргазының ала-чайгаар шиитпирлээр айтырылары-дыр. Ояр, кыяр арга-даа чок, чаңгыс кежер оруувус — хемивис ол.

Хей чоннуң манап турары Дажы хемни кежир көвүрүгнү кылыптар болза, мал-маганныг улустуң, машина-техниканың аргыжары экижи бээр. Ынчангаш Дажы болгаш Огар хемнерни кежир көвүрүглер кылыр ирги бе дээн хей чоннуң харызы чок айтырыларына үндезилээш, бо чүүлдү бижидим.

Татьяна КҮЖҮГЕТ.
Кара-Хөл суур.

БУГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Шаанда араттар, 5-6 кижилер бөлүгөжип алгаш, та-раа суггары-биле суг бу-галары хемнерден хову-шөлдерге казып үндүрүп, тарааны суггарып, бедик дүжүттү ажаап ап чораан-нар.

Оларның казып каан бугала-рының ора-сомазы артып каан. Арат бугалары каттап ажыглаар аргалары бар деп бодаар мен. Чижээ, бистиң черде Туруг-Баарының бугазын чүге ажыглап болбас боор. Көк-Тал унун куду баткан алаакты чазын суггаргаш, тараа тарып каар болза, 1 гадан 20 центнер өрү дүжүттү күзүн чайлыг ажаап ап болур. Дагыр-Шемиде, ачам суглуг шил-биле деңнеп тургаш, казып үндүрүп каан Өртең-Оваа бугазын чо-окка чедир ажыглап турду. Ону аштааш, септээш, чоп ажыглап болбас боор.

Хорум-Дагда Хола-Хараган-ның шөлдү агроном эртемниг Солун-оол Партыштаанович Ховалыг суггаргаш, кызыл-тас тарып алган болду. Эр хей-дир силер, агроном!

Чыргакының Ээтпекти ол черниң ажыл-агыйы оолдары суггаргаш, тараа тарып алган, олар эки дүжүттү ап болурлар.

Суггат бугалары бар чер-лерни тараа тарып өстүреринге ажыглап, бедик дүжүттү өстүрүп, ажаап алырының негелделерин Тываның Чаззаа 2017 чылда ажылдап кылгаш, деткимче шаңнал-макталдарны доктаа-дып, тараажыларның хей-аадын көдүрер үе келген. Шаандакы араттарның суггарылга бугала-рын каттап ажыглап каа киригени дээш, тускай шаңналды тургуза-ры чөптүг деп санаар мен.

Кара-Сал ООЛАК,
Чыраа-Бажы.

• Эки киж
дугайында

ИДЕГЕЛДИГ ЭМЧИВИС

Кыдыг, кызыгаар Кызыл-Чыраага хөй ажы-төлдүг Макара Дамбыра биле Суваан Арина угбайның өг-бүлезинге Тамара Макаровна үшкү уруу болуп төрүттүнген. Ол Кызыл-Чыраа шко-лазының 10-гу класын дооскан дораан Кызылдың эмчи училище-зинче шылгалдаларны чедишкенинни дугаага, фельдшер-акушер салбырынга өөрени берген. Авазы Суваан угбай: "Мээң бо уруум бичи-зинде эмчи болуп ойнаар. Өзүп келгеш Алла эмчи дег боор мен авай, чараш хептер кедер мен дээр. Ооң күзели бүткени ол-дур" – деп чугаалап чораан.

Училищени дооскан соонда, төрзэн Тес-Хеминге келгеш, кезип эмнээр салбырга эмчи сестразы болуп ажилдай берген. Ол үелерде мен кадрлар килдизиниң инспекторунга ажилдап турдум. Тамара Макаровна кезип эмнээр салбырга 4 чыл иштинде кезер эмчи Аркадий Карлампеевич Перевалов-биле кончук кызымак ажилдаан. Хостуг үезинде эмнелгениң хөй-ниити ажилдарыңа кирип, уран чүүл көрүлдөлеринге, шиилерге артистер ышкыш тергенин-не ойнаар киж. Ол чылдарда өөнүң ээзи-биле танышканнар.

Тамара Макаровна аарыг-човулаңның бергезин эскерип, аарыг улустуң сагыш-сеткилин оожургадып, эпиг-чөптүг чугаалажырга, олар "эмчивис" деп хүндүлээрлер. "Эки кылган ажил, элеп читпес алдар" деп ханы угаадыгда дег, эмчивистин ажилы бедии-биле үнелеттинген. Ол Кадык камгалал яамызының болгаш кожуун, суму чергелиг хүндүлүг бижикитерниң, өртектер белектерниң төлөптүг эдилекчизи.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, аныяк кыс дээди эртем чедип алырын бодап, Красноярскиниң эмчи институтунче өөренип киргеш, уруун ада-иезинге арттыргаш, чеди чылды чедишкенин өөренип дооскан. Тамара Макаровна амгы үеде ниити аарыглар салбырында арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып, арбын чонун эмнеп чоруурунга чоргаарланып чоруур бис.

Чай чок ажилдыг хирезинде, уругларын өөредип, уйнуктарын азырап, аймаан башкарып чоруур чонунуң хүндүлээр эмчизинге ак орукту, каң дег кадыкшылды күзеп, өскөнтөрзэн Тес-Хемниң өңүр, чараш чечектерин сунаал.

Клара ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожуун.
Самагалдай суур.

ПОЛИЦИЯГА БҮЗҮРЕЛДИ БЕДИДЕРИ-БИЛЕ

Чоокта чаа, Кызыл хоорайның хүнүнде, Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның ажилдакчылары элзэн каш шөлчүгештерге солун хемчеглерни эрттиргеннер.

Иштики херектер яамызының оран-савазының мурнунга ол албан чериниң эң чажыт болгаш солун салбырларының делгелгезин организастан. ОМОН-нун болгаш СОБР-ның тускай салбырларының дайынчылары найысылалдың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга

тускай отрядтарның чепсээ болур автоматтарны болгаш пулеметтарны делгеп көргүскеннер. Боо-чепсээниң шынарының болгаш ажыгалының дугайында полицейжилер келгеннерге улуг күзелдир-биле чугаалап берип, ону канчаар ажыглаарын көргүзүп, сеткилинге таарышкан чепсээ-биле чурукка тырттырып алырын күззэннерге чөлшээр турганнар.

Тускай салбырлардан аңгыда делгелгеге ИХЯ-ның кинология албанының ажилдакчылары база киришкеннер. Саманта

Делгелге үезинде.

Фокс деп аттыг сарыг өңүг ыт ооң дүгүн суйбап, кады чурукка тырттырып алыр дээн улуг-биче кижилерге томаанның, мөзүлүг чоруун көргүскен. Кинология албанының ажилдакчылары келгеннерниң айтырыгларыга харылап, ытты өөредириниң чажыттарын чугаалап бергеннер. "Наркотиктиг болгаш чаштыр чүүлдерни дилеп тыварыңа ытты канчаар өөредип турарыл?" дээн айтырыга хары кылдыр ажилдакчылар наркотиктиг болгаш өске-даа чүүлдер чытталып турар лаазаларны көргүскеннер. Албан-хүлээлге ыттарын сөөртүр автомобильди база күзелдиглер сонуургап көргөн.

Иштики херектер яамызының

организастаны делгелге райжиларның болгаш ооң чыларының улуг сонуур болдурган. Олар полицейни долганып алгаш, сонун айтырыгларын салып, боо-сек-биле азы ыттар-биле чурукка тырттырып, оон "Тигр" деп тускай автомобиль олуруп шаг болуп, полицейлерге минута дургузунда дыштаныр чай бербээниң.

Ол делгелгени өзүп салгалдың патриотчу ки-дилгезинге болгаш поли-хамаатыниитилелдин бүз-бедидери-биле организа-дээрзин немер каалы.

Тыва Респу

талазы-биле ИХ

парлалга ал

• Чайгы дыштанылга-2016-ның түңнелд

ХӨГЛҮГ, АЖЫКТЫГ ДЫШТАНГАННАР

ТР-ниң Өг-бүле болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилелиниң дыңнатканы-биле, чайгы дыштанылга үезинде Тываның кадыкшылга лагерьлеринге 4736 уруглар дыштанган. Олар "Байлак", "Меңги чечээ", "Урянхай", "Найырал", "Металлург", "Родничок", "Арат", "Чайлаг", "Таңды-Уула", "Юность", "Отчизна", "Орленок", "Чагытай" болгаш Эрзин, Бии-Хем, Каа-Хем кожууннарның Өг-бүле болгаш ие-чашка дуза чедирер төптөриниң күш-ажыл болгаш дыштанылга база хүндүскү лагерьлеринге дыштанып, кадыкшылын быжыктырган. Республиканың уруглар бажыңының уруглары "Саянская благодать" санаторийге база дыштанган.

Лариса Шойгу "Тыва" деп номну тыпсып турары.

Чайгы дыштанылга лагерьлери Россияда Кино болгаш Тываның аалчыларынга хүндүткел чылдарыңа, лингвистика, валеология, патриотчу, профессионал угланышкынныг ажилдап турган. Бо чылын "Бай-

тер класстарын ажиткаш, программистерни чалаан турган. Уруглар чайгы үезинде кадыын быжыглаарындан, хөглүг үе эр-тиреринден аңгыда "Четкилер. Ону таарыштырып эдери. Wi-Fi четкизин тургузары" дээш оондаа аңгы темаларга теоретиктиг болгаш практиктиг билиглерни ап, ажыктыг дыштанганнар. Аңаа чергелештир маңаа бирги библиотеканы база ажиткан. Ооң фондузунда Россияның, Тываның, даштыкы чурттарның билдингир авторларының чогаалдары кирип турар. РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу июль айда лагерьге аалдап кээп чорааш,

Севьян Вайнштейнниң "Тыва" деп номун бы-тывыскан.

Республикага ниитиз-ле чайгы дыштанылга ла-геринге 2193 оолдар бо 2543 уруглар кадыын бы-тырган. Оларның ишти 177 өскүс, 99 ада-иези хайгааралы чок арткан кадыкшылының аайы-харык-шинээ кызыгаар-тыгган, 109 назы четпээ комиссиязының чизези турар, 398 социал бай-нарын өг-бүлелерниң бо 977 долу эвес өг-бүлелер уруглары хаара туттунган

Бистиң

"Хөглүг старттарның" тиилекчилеринге байыр чедиришкени.

КҮЧҮТЕН МӨГЕ АЯС МОНГУШТУҢ АЪДЫ ЭРТКЕН

Тыва эки турачыларның сак-
чылык хунунде планнаттыг
организас-массалыг хемчеглерге
уштур тыва уксаалыг аъттар ча-
рыжын Тос-Булакка сентябрь 2-де
эрттирген.

Ирээң чуртунуң, чоннуң хосталга-
рыш Ада-чурттуң Улуг дайынында
ц-фашистиг эжелекчилерге удур
ш-сыныш чок демисежип, дижинге
челселгенген аг-шериглер-биле
ш чок сегиржип ап, оларны чидиг
мелери-биле кам-хайыра чокка
ап-хыдып, ырмазын сып тургаш
чугу "Кара өлүм" деп адаткан тыва
чоннуң аъттыг шеринге тураскаат-
ыт чарыжының шаңналдары база
ак болган: МТЗ-320 тракторну
ш эвээш эвес хемчээлдиг акша
алдарын тыпсыры көрдүнген.

төөгүлүг аът чарыжын эрттире-
ТР-ниң Дээди Хуралының Дар-
хан-оол Даваа баштадыр, тыва
ментиниң депутаттары Юрий Кара-
меден-Очур Кара-Сал, Радислав
ап эң идепкейлиг киржип, тиелек-
ни шаңнап, мактаан.

чарыжы үш хевирге болуп эрткен:
ар чедир аъттарны 15, дөрт хардан
зылыг аъттарны 25, а чыраа-саяк
ны 15 километрлерге долгандыр

чарыштырган.

Дөрт хар чедир аныяк аъттарның ча-
рыжына Кызыл кожуунуң Кур-Черден
Радомир Чульдунмуң кара аъды эртип,
30 муң рубльдиң акша шаңналын алган.
Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Теректен Айбек
Шойданның шилгизи кара аътка чүгле
четпейн соондан сүрүштүр келген, а
Эйлиг-Хемден Эдуард Күрзенмейниң Кал-
чан-Доруу үш дугаарында халып келген.

Ийи дугаар салыгда дөрт хардан
өрү назылыг улуг аъттарның чарыжы
көрүкчүлерниң улуг сонургалын хаара
туткан. Түңнелинде ТР-ниң Күчүтен
мөгези Аяс Монгуштуң бора аъды эртип,

МТЗ-320 тракторну ээзинге чаалап бер-
ген. Ийи дугаарында Тес-Хемден Демир
Ланааның доруг аъды, үш дугаарында
Чөөн-Хемчиктен Менги Ондарның Кара-
Боразы халып келген.

Чыраа-саяк аъттарның 15 километрге
чарыжына Сүт-Хөлден Аргар Ондарның
шилги аъды эртип келген. Ишти-Хемден
Аким Дары-Сюрюннуң Чыраа-Кара-
зы шилги аътка чүгле четпээн. Чөөн-
Хемчиктиң Шемиден Евгений Кууларның
кара аъды үш дугаарында халып келген.
Тиелекчи аъттарның эзлеринге болгаш
мунукчуларынга акша шаңналдарын
тывыскан.

ШЫДЫРААЧЫ

Саида Оюн мөңгүн медальга
төлептиг болган.

Чоокта чаа август төңчүзүнде Брянск
облазының Жуковка хоорайга элээди
уруглар ортузунга «Брянск ары-2016»
деп хөл-шыдыраа турнирин эрттирген. Бо
удаада OPEN турнириниң оюннары-биле
чергелештир ооң бир чадазы кылдыр
Россияның Уруглар Кубогу 2016-ны база
организастаан.

Он бир хар чедир назылыг уруглар
ортузунга бирги черни Нижний Новгород
чурттуг, 2006 чылда төрүттүнген София
Бородкина чаалап алган. Мөңгүн медальга
бистиң чаңгыс чер-чуртуувус, Кызылдың
№5 гимназиязының өөреникчизи 9 хар-
лыг Саида Оюн төлептиг болган, а хүлер
медальды Смоленск хоорайның төлээзи
алган.

«Брянск арының» Россияның Кубогу
чадазынга классиктиг хөл-шыдыраа оюн-
нары-биле чергелештир маргылдааның
эрттирикчилери дүрген ойнаарына
блиц-турнирлерни база эрттирген. Бистиң
бичии шыдыраачыыс дүрген оюннарга
эң тергиин түңнелдерни көргүскөш, 11
хар чедир назылыг уруглар ортузунга эң
шилиндик ойнакчы болган.

Саида Оюн блиц-турнирлерге бол-
гаш хөл-шыдырааның дүрген ойнаар
хевирлеринге алдын, мөңгүн, хүлер
медальдарны чаалап ап турган болза,
Россияның Кубогу дээш маргылдааларга
хөл-шыдырааның классиктиг хевиринге
мөңгүн медальды чаалап алганы — ооң
бир дугаар чедишкени болган.

Бистиң корр.

КҮННЭЭРЕКТИГ ШАГААН-АРЫГ ХООРАЙНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Сентябрь 3. Шагаан-Арыг хоо-
р Совет Эвилелиниң Маадыры
Кечил-оолга тураскаал шөлү-
ырлалдың байырдыг кезээнде
уун, хоорай чагыргаларының
рукчулары шагаан-арыгжы-
га байырын чедирген.

Шаган-Арыг хоорай Баштыңының
ен шийтпири езугаар Ольга Ми-
на Сундуйга, Зоя Александровна
ага, Анастасия Молесковна Ша-
нлга, Алевтина Акимовна Сатка,
Индра Араптановна Баазанга,
Заныйбановна Чөревеге, Августа
аевна Сарым-оолга, Маргарита
овна Шактар-оолга, Шораана
оловона Семис-оолга, Тамара
евна Маадыга, Елизавета Андре-
алганга, Бурунмаа Монгушовна
оолга "Шагаан-Арыг хоорайның

Хүндүлүг чурттакчызы" атты тывыскан.

Хоорай чагыргазының коллекти-
ви, уруглар садтарының кижизидикчи
башкылары, "Ак баштыглар" хоочуннар
ансамблиниң кежигүннери болгаш уран
талантылыг чаштарыыс, аныяктар
байырлалды улам шиник кирип, ыры-
танчызы-биле чонну хөлгеткен.

Чадаг чарышка аныяк спортчулардан
шупту 15 спортчу киришкен. Хемчээли 10
км черге Кызылдың 22 харлыг спортчузу
Алексей Ондар 31 минут 10 сек. дургу-
зунда халып келгеш, 1-ги черни чаалап
алган. 2-ги черге Тес-Хемниң спортчузу
Аян-оол Көкүү (39 харлыг) 31 минут 51
сек. дургузунда келген, 3 дугаарында Ак-
Довурактан Чингиз Хомушу (24 харлыг)
маңнап кирип келген. Хоочун спортчулар-
дан 10 км черге 1-ги черни Виктор Салчак
(Мөңгүн-Тайга), 2-ги черни Николай Хо-ва-

лыг (Улуг-Хем), 3-кү черни Юрий Монгуш
(Улуг-Хем) алганнар. Спортчуларга акша
шаңналдарын тывыскан.

Херээжен улус ортузунга бедик ка-
блуктуг идиктерлиг чаржырынга 12
кыстар киришкен. Азията (фамилиязын
айтып бербээн) 1-ги, Чодураа Даваа 2-ги,
Аида Дөөдек 3-кү черлерни алганнар. Бо
чарышты Шагаан-Арыгга аныяк авалар
эвилели организастааш, деткикчилеп
эрттирген. Тиилээн аваларга дырган ча-
раштаар, карааның кирбиктерин узадыр
кылдырар сертификаттарны тывыскан.

Хаак (узун ыяшка хары угда 4-5 киж)
кедип алгаш чаржырынга 1-ги черни
культураның, 2-гизин Хайыраканның, 3-кү
черни спортчу клубтуң оолдары чаалап
алганнар.

Оксана БАЗЫР,

"Улуг-Хем солунуң" редактору.

• Болган таварылга

ТА БҮЗҮРЕ, ТА БҮЗҮРЕВЕ

арак-биле көрбээн, хо-
биле тутпаан чамдык
ушкуннарга кым-даа
ниңбүзүрээртоң бер-
ныяк чораан назыным-
чүгле мээң бодумнуң
рышкан солун болууш-
тарымдан канчаар чай-
эрткилээнимни кымга-
чугаалаар болзумза,
ревес-ле боор.

ыл-халапты, озал-ондак-
ыл-ажыкты эдимге эди-
имге чүктеп эрткилээш,
ар чедир чурттап бер-
наа эвес. Салым-чолду
кырынга бижигилээрим-
дык улуска бүзүренич
ар боор. Ынчангаш бир
уг таварылганы сонуур-
эрейн.

чылдың август 25-те
ээрниң бүргээни-биле
совхозтуң бүгү техни-
жыл-ишче үндүрбээн.
дээр аязырга ажилдаар
деп совхозтуң директору
ннарынга чугаалап каан.
Тура деп тайгада «Т-20»
ии трактор аңдарылган,
ист боду чедип келген,

харын-даа ажырбаан болган.
Ол тайгада чайылган тракторну
тургузу тырткаш, бадырар ажыл
бар апарган. Ынчан «ГАЗ-66»
деп техниктиг дуза чедирер
машинага ажилдап турган мен.
Чүгле мээң машинама кывар-
чаар материалдарны куткаш,
гаражтан үндүргөн чүве.

Оон Кызыл-Дагы таварааш,
Тура тайгазының иштин өрү
үнүпкөн бис. Кончуг чаъс чагга-
нының соонда, оруктары дыка
үрелген болган. Ээр-дагыр орук-
тары оюп чорааш, чүткүдүп чо-
руп олурувуста, трактор көстүп
келди. Оон ыңай черле чорут-
тунар арга чок, орукту чаъс суу
шуут чара шаап каапкан болду.
«Ам черле хей-дир, дуңмам»
— дээш, тракторист масло, со-
лярказын ап алгаш, мени дедир
бадывыт диди. Чаңгыс машина
эрттер чиңге, кадыр каскак орук-
ка дедир эеп чадап, аай-дедир
чортуп-ла тур мен. Арай деп
тургаш, машинаны куду баштан-
тырыптарымга, кудургай куду
хирт-ле дээн.

Ол шагда машиналарның
тормозу хей-биле ажилдавас,

чүгле механиктиг турган. Ын-
чангаш тормозту теверимге-даа,
каая доктаар боор, хииледип
бадып-ла каан. Канчангаш-ла
көөрүмге, мурнумда улуг оңгар-
даа келген, оң талазынче дүрген-
не ээй сопкан мен. Чаяан бооп,
чымчак эл черге машинама үскеш,
катап дедир орукту доора ту-
рупкан. Ону кым билер боор,
карак чивеш аразында болган
таварылганы аан. Миннип кээ-
римге, машинама иштинде руль
артында сугда суп каан ыяш
дег сирилээн олур мен. Оон пат
боорда, чүгээртеп олурумда,
демги тракторист бо чүгүрүп кел-
ди. Бурганга тейлеп, бодун боду
каргап, буруудадып тур.

«Аныяк кижиниң амы-тыны-
га чедер частым. Өршээп-ле көр,
күжүр дуңмам» — деп чаннанып-ла
тур күжүр. Та кайы хире үр үе
эрткен чүве, мүн-не орталанып
келген мен. Машина орукта доо-
ра турар, эглип бады баар эрги
орук база бар аан. Оон хөлгемни
ажылдадырымга анаа, ам-на

тормозумну эки тепкилеп алгаш,
оожум бадыпкан мен. Чылар-
чылбас кончуг аяарлап чорааш,
дески черге кирип келгеш, ма-
шинамы тургускаш, өрү-куду
тейлеп, ам-на харын, бодумнун,
алган эжимниң, ажы-төлүмнүн,
дөргүл-төрелимниң аксының
кежи боор деп бодап турдум.
Шак ынчалдыр ол хуну, чырык
чер кырынга катап төрүттүнген
хүнүм-дүр деп санап ап, сетки-
лим чымчап, сергелеңнеп алгаш,
улаштыр бадыпкан мен.

Теректерлиг черге кээрим-
ге, суг агып чыдыр. Аңаа тура
дүшкөш, чунуп ап, ижип сегереп
алдым. Машинамы ажилда-
дырымга ажилдавас, кандаай
чоор дээш, база сестип, коргуп
эглээм мен. Черниң черинде
чааскаан ат болдум, ажилче
үнген машина база чок бол-
гай. Ам канчаар, рукояткам ал-
гаш, газын улгаттыргаш, долгап
турумда, хенертен ажилдай
берген. Дүрген-не машинаның
хөрээңче кире халааш, ыңай-ла

болдум. Кызыл-Даг суурну эртип
чорумда таныырым херээжен
кижи дозуп тур. Ол салбырның
бухгалтерин эш тыртып, олуртуп
алгаш, улаштыр тутсуп-ла олур
мен. Көвүрүгнү кешкеш, тас черге
үнүп кээримге база ийи киж до-
зуп турлар. Оларны база олуртуп
алдым. Суурже ол-ла хевээр
кирип келгеш, контора чанынга
кээп доктаадым. Эккелген улу-
зумну дүжүрүп турумда, совхоз
директору мээң чанымга кылаш-
тап келди. «Машинаң кабиназы
резин чүве бе, машинаң чүге эл
үскен буга ышкаш мурну шупту
довурак-доозун чүвөл? — деп
айтырттынып туруп бээрге, ма-
шинаны тургузуп кааптым.

Шалыпкының кончуг бажыңга
келгеш, болган таварылганы өөм
иштинге чугааладым, аас-кежи-
висти көрөм дижи, хөлгүүвүс
аажок хөөрежи олурдувус-даа.
Бо таварылга сагыжымда уттун-
дурбас болуп арткан.

Мөңгүн-оол СОНАМ,
Тээли суур.

Пөштүң тооруу ийи чылдың дургузунда өзүп быжар. Баштайгы чылында улуг эргек бажы хире болур. Чазын, чайын доңат үезинде тооруктун чемижи бичиилеп, четчил-быжып шыдавайн баар. Тоорук багай үнген азы шуут үнмээн чылда, динч өске тайгаже көже бээр азы дйт чочагайынче шилчиер. Өгбелеривис дйт чочагайынче шилчээн динчнерни, «Динч сара ыяшта дүшкен» деп чугаалажыр.

Чыл оон-даа кадыг-дошкун болза, хей динчнер мыйгак-хараган үрезининиң бажынга база хонуптар. Тоорук үнмээн чылда хайыраканнар узун, соок кыштың дургузунда ижээп-удуп чылды ажарлар. Бо араатанның чазыйлай бээр чылдары база тургулаар. Тожунуң аңчылары 21 чыл болгаш ыңдыг багай чыл эргилип кээр дижир.

Пөштүң тооруу динч, киштин чемижи боорда, кара-куштан эгелээш, тайга кушкаштарының, черлик хаваннарның база эң-не ынак чемижи-дир. Делегейде пөш тооруу эң эки шынарлыг болуп турар, ийиде грек тоорук. Өске аыш-чемде, кат-чимисте чок, үнелиг бүдүмелдер пөштүң тооруунда бар. Пөш тооруунуң курлавыры Тывада кончуг хей. Ол ышкаш аң-меңивис шупту эм шынарлыг. Чижээ, тооргу-шылай, үнелиг хин чаялгалыг, кыс тооргуну Кашпал, Чаа-Хөлдүң аңчылары шылай деп адаар. Бүгү Тываның тайга-таңдызынга тооргу-шылай санаттынмас кылдыр өзүп-көвүдөп чораанын сактып ор мен.

XX чүс чылдың 1970 ажыг чылдарындан бээр тооргу хинин иштики-даштыкы чурттарже чиик өртөккө, харын-даа өртөк чокка берип турган. Ооң соонда-ла бо чараш аңывыстың когу үстүп, төнөр чоокшулаан. Улуг-Хем кожуунуң тайгаларында барык чок чыгы. Тооргу-шылайының эң-не ынак чемижи пөш чаады. Пөштүг эзимнерге өзүп-көвүдээр, ынчангаш ону пөш ыяштың аңы дээр. Тооргунуң үш харлыында хини өзүп эгелээр. Ол болза, чедишкен шыдал өйүндө тооргу хини-дир. Назыны улгадырга, хини бичиилей бээр. Оолдаары берге аң-дыр. Ийи ыяш аразынга кыстынып тургаш төрүүр. Ооң кечин эр-даа, херээжен-даа кижии

деженип, эдилеп болбас. Быш-кактарын окшыгжаар хап кылдыр даарап ап болур. Тооргу хини эм шынарлыг, өкпезинге дегдире берген кижии чеди хонук ижерге сегий бээр. Кижиниң ханынга ажыктыг бүдүмелдерни немээр, ханның шынарын экижидер, хан эргилдезин өйлээр. Чаа эгелеп чоруур өкпе аарыынга удур ижерге база дыка эки. Ону ишкен соонда, кылын шуглак-биле шугланыр, арага ижип болбас. Дери-биле хоралыг чүүлдерни мага-боттан арыглаар, дашкаарладыр үндүрер шынарлыг. Мындыг чижек бар, Тожу аңчызы тооргу адып алган болза, кожазы дилеп чедип кээр. Дагаа чуургазы дег хинни ийи чара кезиптерге дөрт

апаар. Ооң бирээзин бергеш, үжүн бодунг алып.

Тооргу хинин кург савага куткаш, сер шыгжаар. Черлик д нардан эң-не күштү санында тооргу х турар. Оон ыңай кы күдүрээ, чингис аде дазылы тып чиир. Мэ оьдун база оьттаар. раган бүрүзү-биле а аң. Бо аңның ынак тоорук база дыка улу чоокку чылдарда та элбек үнген. Өртээ- улуг. Эм кылдыр т база кылып ап болу талазы-биле делег арыг чем болуп тура

Байыр-оол
Чаа-Хөл суур.

ТАЙГА-ТАҢДЫ КЕЖИИ

• Кижии болгаш бойдус

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Кинога ынактарның кичээнгейинге
Якут кино неделязы

14 сентября 18 часов
Благотворительный
КОНЦЕРТ

12,13,15 СЕНТЯБРЯ
ЦЕНТР РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ
В 18 ЧАСОВ

13 СЕНТЯБРЯ
ЦЕНТР ТУВИНСКОЙ
КУЛЬТУРЫ
В 14 ЧАСОВ

14 СЕНТЯБРЯ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ РТ
В 14 ЧАСОВ

40 ЛЕТ

СРЕДСТВА ОТ КОТОРОГО
ПОЙДУТ НА ПАМЯТНИК
ДЕРСУ - МУНЗУКУ.

КАЖДЫЙ СЕАНС -
НОВЫЙ ФИЛЬМ!

ПРИНИМАЮТ УЧАСТИЕ
ТВОРЧЕСКИЕ КОЛЛЕКТИВЫ
РЕСПУБЛИКИ.

СТОИТ
ПОСМОТРЕТЬ!

ВХОД - БЕСПЛАТНЫЙ

ЦЕНА: 300 РУБ.

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫН

ӨРТӨӨ ААР Тел. 8-923-338
8-902-996-2

ОГРН 304246417300108

УАЗ автомашин
артык кезектер

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагы за, өртээниң 50 хууун баштай төлөп алып. Өрт сибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг. **Магазин «Регион 17», Интернациональная** зу, 115, (2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-81

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171
Телевирлиг үндөзүн

Ажылче чалаар

Тыва Республиканың Күш-ажыл болу
циал политика яамызы 2016 чылдың сентя
10.00 шакта Кызыл хоорайның Калинин ку
1 деп адрессте Тываның тудуг техникумунга
ажылдаар хостуг олуттарның республика
казынга киржиринче ажыл берикчилерин
доозукчуларны чалап тур.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию сельского поселения сумон Хемчи Тайгинского кожууна Республики Тыва поступило заявление гражданина РФ Саая Мерген Владимировича о предост. собственность земельного участка из земель населенн с кадастровым номером №17:01:0301014:158 располо: адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун с. Хем 40 лет Советской Туве, д. 4, вид разрешенного использо значения): для индивидуального жилищного строительс площадью 1237 кв.м.

В рамках действующего законодательства адми сельского поселения сумон Хемчикский Бай-Тайгинско Республики Тыва в течении 30 дней со дня опубликован информации принимает письменные возражения по д явлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский Хемчик, ул. Хемчик д. 3.

Специалист администрации сельского поселения сумон Хемчикский Бай-Тайгинского Республики Тыва О.К.

УРАЛЬСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

при поддержке Центра образования Республики Тыва с 18 мая 2016 г осуществляют набор абитуриентов на следующие направления подготовки:

- *Юриспруденция (государственное, гражданское право);
- *Государственная и муниципальная служба (управление);
- *Бухгалтерский учет, анализ и аудит;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Финансы и кредит;

Заочная форма обучения без лекций (на полной дистанции)

- *Юриспруденция
- *Экономика и управление персоналом;
- *Государственное и муниципальное управление;
- *Финансы государства и муниципальных образований;
- *Экономическая безопасность;

Магистратура

- *Государственное управление и местное самоуправление;
- *Государственные, муниципальные финансы и налогообложение;
- *Экономико-правовая безопасность

Стоимость обучения от 38000 руб./год. Документы принимают по адресу: ТЦ Дом быта, офис 403, с 12-00 до 18-00, тел.8913-353-45-31, 2-16-22.

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу 1, кв 1-де Дус-Даг дузун туда акшага садып база хой дүгүнге орнажып болур.

Ангор өшкү дүгүн туда акшага эки өртөккө садып ап турар. Хой дүгүн дугур-жулга өртөккө акша-биле садып ап болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Вавилин этпээнде 6 км черде Таңды-Уула кудумчузунда 8 соток чер садып тур мен. Документилери белен. Автомашинага орнап болур.

Тел.: 8-923-454-0000.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ДОЛГАП БОЛУР ТЕЛЕФОННАР:

кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи — 2-18-10. Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — 11530 организацияларга — 31730

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4419. Номерни парлаалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тыва» ААН-ге парлаан. (Кызыл кин болгаш Кравченко, Солунда парлааттын риалдарның авторлар далдары редакцияның т ле дүүшпейн барып бол тынган саннары болгаш фактылары, дыңнадыл авторлар боттары хары